

Sara Šifrar Krajnik

»VODNI TOK MORA BITI KONSTANTEN«: POGLEDI LOKALNEGA PREBIVALSTVA NA GRADNJO HIDROENERGETSKE INFRASTRUKTURE NA KRANJSKEM, 1900–1918

UVOD

Leta 1929 je bil v časopisu *Slovenec* objavljen obširni prispevek o hidroelektrarni Završnica, ki se nahaja ob vaseh Moste in Žirovnica pod Karavankami.*

* Raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega programa št. P6–0280 *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

Nekaj besed je pisec prispevka namenil tudi vodnemu viru – potoku Završnica, ki ga je elektrarna izrabljala za delovanje: »Zanimivo je namreč, da je Završnica ravno v času suše in poletne vročine zadostno preskrbljena z vodo.«¹ Z vpeljavo izbranega citata na začetek pričujočega članka sem želela opozoriti na njegovo vsebino. V članku namreč ne govorim o dejanskem pomanjkanju vode in nastopu suše, ki bi prizadela vasi ob rečni strugi Završnice, ampak je govora o potencialnem pomanjkanju vode kot posledici izgradnje hidroelektrarne in s tem povezanih vizijah o strugi potoka Završnice.

V ospredju je torej imaginarij, tj. »moč, ki oblikuje svetove, prostore in posameznikovo dojemanje svojega prostora/identitete v svetu«.² Imaginarij zjema tudi časovno komponento, saj je povezan z zgodovinskimi dejstvi ter hkrati ustvarja posameznikovo vizijo prihodnosti. Na oblikovanje imaginarija lahko vplivata družba in obstoječi kolektivni imaginariji, ki jih posameznik kot pripadnik družbenega razreda, kulture itd. poseduje. Zavedati pa se moramo tudi dejstva, da imaginariji niso statični, ampak sodi med njihove značilnosti tudi njihova spremenljiva narava.³

Zavzemanja za izrabo energetskega potenciala alpskih rek in potokov na začetku 20. stoletja so za posledico imela vznik vizij o prihodnosti struge, razširjenih med lokalnim prebivalstvom. Pri tem se delno opiram na koncept socialno-okoljskih imaginarijev, ki jih Francisc Rodríguez vidi kot kolektivne, ne nujno institucionalno stabilne in javno razširjene vizije o okolju, ki jih kot skupek idej razvijejo skupine ljudi o določeni pokrajini, najpogosteje na lokalni ali regionalni ravni.⁴ V te ideje so po navadi vključena vrednotenja okolja ob sočasnem spraševanju po tem, kako je okolje prišlo do trenutnega stanja. Ob tem je treba vedeti, da naj bi družbe t. i. okoljske imaginarije razvijale z življenjem in delom v tem okolju. Kako je sprejemanje ali zavračanje novih tehnologij, ki bi vplivale in spremenile tedanje okolje, vpeto v navade, zakoreninjene na izbranem območju, postane torej pomembno raziskovalno vprašanje pri preučevanju imaginarijev. Ob tem so pri tovrstnih raziskavah pomembne tudi okoljska zgodovina ter pripovedi o okoljskih spremembah, ki na eni strani oblikujejo imaginarije, na drugi strani pa se iz njih razvijejo.⁵

Z nastopom širšega uvajanja elektrifikacije na Kranjskem in pojavom posameznikov, domačih in tujih podjetij ter državnih institucij, zainteresiranih za uporabo vodnih sil alpskih rek, pride tudi do prvih odzivov lokalnega prebivalstva na novo in pogosto nepoznano hidroelektrično infrastrukturo. Če so interese

1 Slovenec, 16. 4. 1929, 3, Elektrarna Završnica.

2 Jerkič, Imaginariji bodočih slovenskih emigrantov, 346.

3 Prav tam, 347.

4 Rodríguez, Contested Socio-Environmental Imaginaries of Water and Rivers, 733.

5 Davis, Imperialism, Orientalism, and the Environment in the Middle East, 3.

ob izrabi energetskega potenciala vodotokov in proizvodnji električne energije v izbranem vodnem viru videli elektrifikacijo širšega območja takratne gornje Kranjske in s tem povezan gospodarski napredek, je voda za lokalno prebivalstvo imela drugačen pomen. Ob vzniku ideje o dograditvi hidroelektrarne na potoku Završnica se je med prebivalstvom pod Karavankami razširila vizija o potencialnem pomanjkanju vode. Osrednji del prispevka predstavljajo ohranjeni dopisi in kupne pogodbe med lokalnim prebivalstvom in interese za gradnjo hidroelektrarne, ki razkrivajo lokalni pogled na regionalno ali celo nacionalno zasnovano vizijo o prihodnosti, ki bi temeljila na vpeljavi novih tehnologij za izrabo vodnih virov, ter posledičnem gospodarskem in kulturnem napredku izbranega območja.

VODNI VIRI IN ČLOVEŠKI POSEG VANJE

Le za redke reke danes lahko trdimo, da ohranjajo svoj naravni vodni tok in jih kot take lahko označimo za prosto tekoče reke. To seveda ne pomeni, da ti vodotoki tekom stoletij niso bili deležni človeškega posega vanje. Reke se je izrabljalo za dejavnosti, kot sta na primer splavarstvo in mlinarstvo, vendar so tovrstni posegi v rečne struge povzročili le manjše spremembe na vodotoku. Do večjih posegov v naravni vodni tok pride z dograditvijo hidroelektrarn, ki jih spremljata gradnja visokih jezov ter nastanek akumulacij.⁶

Nesorazmerno velike količine vode za reke in potoke, ki imajo svoje izvire v gorskih verigah, prispevajo alpska korita. Zlasti v času pred razvojem hidroenergetike je bila za alpsko hidrologijo značilna dinamičnost. Kot izpostavi Marc Landry, znanstveniki in strokovnjaki danes reke in potoke v Alpah, ki niso zajezeni, označujejo kot »divje rečne ekosisteme« (Wildfluss-Ökosysteme). Pri alpskih vodotokih je namreč prihajalo do nenehnega spreminjanja naklona, sočasno pa sta bili pretočnost vodotokov in njihova obremenitev s sedimenti pogojeni s sezonskimi nihanji. Ta proces je za posledico imel oblikovanje mikro-okolij, v katerih sta flora in favna razvijali posebne strategije za preživetje. Vseeno pa ti vodotoki niso bili nedotaknjene entitete. Čeprav se nam z današnje perspektive vodotoki v Alpah v preteklosti zdijo »divji«, so tudi ti bili označeni s pečatom družbe. Zavedati se moramo, da je človek stoletja dolgo posegal v alpsko hidrologijo in jo s svojimi posegi tudi preoblikoval. Do izrazitejšega posega je začelo prihajati zlasti v drugi polovici 19. stoletja, ko je z vpeljavo novih tehnologij na področju izkoriščanja vodnih sil človek ob vplivu na ekosisteme začel tudi širše preoblikovati edinstveno alpsko pokrajino. Namen tega preoblikovanja Landry

6 Jakobsson, *Industrialization of Rivers*, 42.

vidi v spremembi Alp v »naravno baterijo«, s katero naj bi si človek ustvaril nove gospodarske možnosti.⁷

Mehansko moč vodotokov so prebivalci Alp že zgodaj začeli uporabljati za pogon mlinarskih in žagarskih obratov ter v fužinarstvu. Kot v drugih predelih alpskega loka tudi v primeru jugovzhodnih Alp vodne poti niso bile nedotaknjene enote. Tudi na tem območju je človek stoletja dolgo izkoriščal energetski potencial rek in potokov za izvajanje drobnogospodarskih dejavnosti. Z dinamičnim razvojem v 19. in prvih desetletjih 20. stoletja pa so ob starih vodnih kolesih v uporabo stopile nove tehnologije.⁸ Sredi 19. stoletja so namreč inženirji, zlasti v francoskih Alpah,⁹ sprožili revolucijo na področju vodne energije, in sicer z začetkom izkoriščanja vodne moči slapov s pomočjo novega pogonskega mehanizma – turbine. S tem se je začel proces preoblikovanja gorskih verig v pokrajine s potencialno močjo.¹⁰

Seveda so bili ob vpeljavi novih tehnologij in začetku gradnje hidroelektrarn na alpskih vodotokih določene reke in potoki ugodnejši za izrabo hidroenergetskega potenciala. Pri odločitvah za gradnjo hidroelektrarn sta med hidrološkimi vrednostmi bila v ospredju pretok in strmec, s katerima se je določalo hidroenergetsko moč na posameznih delih rečne struge. Med ugodnejše lokacije so tako sodili tisti predeli rek in potokov, kjer se je strmec povečal, pretok pa je bil močan.¹¹

O predelih rek in potokov, kjer se vodni strmec izdatno poveča in kjer struge postanejo globlje, je v svoji študiji o slovenskem alpskem svetu iz leta 1954 pisal tudi Anton Melik. Ob opisovanju hidrologije je opozoril na dejstvo, da slovenski gorski svet sestavljajo manjše reke in potoki, ki dajejo po večini osnovo za hidroelektrarne manjših zmogljivosti. Kot najprimernejše predele za izrabo vodnih sil pa je označil vznožja gora. Temu je dodal primere vodnih virov, ki so ustrezni za hidroenergetsko izrabo in na katerih so za časa njegovega pisanja že stale hidroelektrarne. Ob vodah okoli Tržiča, Savi in Radovni, je izpostavil še potok Završnico, za katerega se je že leta 1904 začela zanimati tuja tovarna.¹²

⁷ Landry, *Europe's Battery*, 20–23.

⁸ Prav tam.

⁹ Znotraj Avstro-Ogrske je do začetkov izkoriščanja vodnih sil za proizvodnjo električne energije začelo prihajati z zaostankom za drugimi alpskimi deželami. Do prvega poskusa izrabe vodnih virov z namenom razsvetljave je prišlo leta 1880 v mestu Steyr v Zgornji Avstriji. Raziskovalci razloge za pozno uveljavitev izrabe alpskih vodotokov za elektrifikacijo predpisujejo zlasti bogatim zalogam premoga na vzhodu monarhije ter usmerjenosti večinskega kapitala avstro-ogrskega gospodarstva v razvoj cenejših elektrarn na premog. Gl. Hufschmied, 'Weißes Gold' in der Donaumonarchie, 27–65. Schausberger, *Geschichte der österreichischen Elektrizitätswirtschaft*, 72–85.

¹⁰ Plut, *Rečni režimi*, 19.

¹¹ Landry, *Europe's Battery*, 13.

¹² Melik, *Slovenski alpski svet*, 124.

GANZ & CO. IN VODNI TOK ZAVRŠNICE

Vaščaka v geometriji sva si izbrala hipotenuzo v Žirovnico. Med potjo se prigugljeva na Suho planino. Žejna in potna se ozirava po kakem studencu, ali pa kaki dobri duši. [...] Toda zastoj. Vsa planina je bila suha in kakor izumrla. [...] Karavanke so pač suhe.¹³

Karavanke, označene tudi kot gorska veriga, ki se odlikuje po obliki svoje razsežnosti, se raztezajo v razmeroma ozki, a izredno dolgi in premočrtni progi od zahoda proti vzhodu. Gre za nižjo gorsko verigo, razdeljeno na zahodni in vzhodni del. Vzhodni del se dalje deli na dve zelo neenaki polovici, to so prave ali ožje vzhodne Karavanke ter srednje Karavanke. Slednje je Melik označil za osrčje gorovja, kjer se nahajata dve gorski skupini, Košutna na vzhodu in obsežnejša Stolova skupina na zahodu. Nekoliko proti vzhodu Stola se Karavanke krepko naslanjajo na Kamniške Alpe, ki se začenjajo s pogorjem na Pečeh, ki je od Karavank ločeno z dolino ob spodnji Završnici. Zahodne Karavanke od Julijskih Alp ločuje dolina ob Podkorenski Savi.¹⁴

Od druge polovice 19. stoletja dalje se je z namenom preoblikovanja gora v »naravno baterijo« tako kot še nikoli poprej poseglo v delovanje alpske hidrologije, kar je privedlo do temeljite spremembe alpske pokrajine. V zadnjih desetletjih 19. stoletja in začetku 20. stoletja sestavni del novo oblikovane pokrajine postajajo visoki jezovi, umetna jezera, daljnovodi, žice, transformatorji in tako dalje.¹⁵ Do tega pride tudi na območju jugovzhodnih Alp, kjer se kot prvi interesent za vzpostavitev večjega hidroenergetskega sistema in širšo elektrifikacijo gornje Kranjske na prelomu stoletja začne zavzemati strojna tovarna Ganz & Co. iz Leobersdorfa v Spodnji Avstriji.¹⁶

Umeščena med privlačnejše vodne vire za energetske izrabo je bila Završnica stvar interesa strojne tovarne Ganz & Co. Potok Završnica ima svoj izvir pod najvišjo goro v Karavankah – Stolom (2236 m nadmorske višine), od koder svojo strugo nadaljuje po ozki dolini Zavrnh in se pri vasi Moste izliva v reko Savo. Strugo s precejšnjo vodno množino, ki od izvira do izliva v Savo meri približno 8000 m in ima 500 m padca, so ljudje že zgodaj začeli izkoriščati s pomočjo vodnih koles. Tako se je ob začetkih zavzemanja za gradnjo hidroelektrarne na Završnici vodno silo potoka še vedno izrabljalo za pogon v žagarskih in mlinarskih obratih, vodo pa se je rabilo tudi v kovačiji, suknarni in parketarni.¹⁷

13 *Ilustrirani Slovenc*, 22. 6. 1930, 196–97, Iz naših Karavank.

14 Melik, *Slovenski alpski svet*, 9–30, 98.

15 Landry, *Europe's Battery*, 6–23.

16 SI ZAL JES 69, t. e. 4, Hidrocentrala Završnica.

17 Prav tam.

Mnoge imaginarije sestavlja tudi trenutek upora, in sicer gre za točko, ko se nova pojmovanja in vizije o tem, kako spremeniti svet, spopadejo s starejšimi uveljavljenimi dojemanji sveta. Pri tem so konkurenčne ideje in »uporni« imaginariji tako zakoreninjeni v obstoječo kulturo ali družbeno ureditev, da predstavljajo ovire pri širjenju novih idej in v posameznih primerih celo preprečijo uresničitev novih imaginarijev ter posledične preobrazbe okolja.¹⁸ Upor zoper vizijo Ganz & Co. o vpeljavi novih tehnologij in izrabi energetskega potenciala potoka za proizvodnjo električne energije, ki bi povzročile spremembe na vodotoku in splošno v alpski pokrajini, je bil prisoten tudi na primeru Završnice.

Strojna tovarna Ganz & Co. se kot interesent za izrabo energetskega potenciala vodotokov na Kranjskem začne pojavljati v drugi polovici leta 1904. Iz istega obdobja so ohranjeni tudi prvi dopisi lokalnega prebivalstva, živečega v vaseh pod Karavankami. Za gradnjo hidroelektrarne in izrabo vodnih sil potoka za proizvodnjo električne energije je tovarna ob koncesiji¹⁹ morala namreč pridobiti ali odkupiti potrebne vodne pravice in lastninske pravice za zemljo, potrebno za gradnjo. Zavzemanje za in pridobivanje omenjenih pravic pa nam omogoča globlji vpogled v ideje, razširjene med lokalnim prebivalstvom, ki so privedle do oblikovanja imaginarija o potencialnem pomanjkanju vode. Če se sedaj za trenutek še zadržimo v letu 1904 in iz tega leta ohranjenih dopisih prebivalstva, so ti večinsko pisani v pozitivnem tonu. Posestniki in lastniki vodnih pravic v njih namreč gradnjo hidroelektrarne večinsko pozdravljajo z izjavami, da bodo v zameno za denarno plačilo svoje vodne pravice in zemljo prepustili tovarni Ganz & Co.

Poleg denarne vsote za predajo vodnih pravic so nekateri posestniki podali dodatne pogoje, ki jih bi tovarna Ganz & Co. morala izpolniti za prepis vodnih pravic. Tako je posestnica in lastnica tovarne za izdelavo sukna v vasi Žirovnica v svojem dopisu zahtevala, da ji tovarna postavi elektromotor, ki bi nadomestil vodno moč potoka Završnica. Njena suknarna bi namreč morala kljub gradnji in delovanju hidroelektrarne nemoteno dalje delovati. Ker pa vode potoka ni rabila zgolj za moč, ampak tudi za pranje in kuhanje sukna, bi ji tovarna ob predaji pravic morala zagotoviti dovoljšno kvantiteto vode v potoku, tudi po dograditvi hidroelektrarne. Dodatno je v primeru, da hidroelektrarna ne bi vzdrževala elektromotorja ali pa bi sama prenehala z delovanjem, posestnica od tovarne Ganz & Co. zahtevala še 6000 avstrijskih kron, namenjenih dograditvi tako imenovane rake, preko katere bi bila vodna struga ponovno speljana do njene suknarne.²⁰

18 Jasanoff, *Imagined and Invented Worlds*, 330.

19 Zakonsko je bilo predpisano, da je koncesijo treba pridobiti za vse rabe javnih voda, ki so sodile v kategorijo druga raba in ureditve v zvezi z rabo voda, ki ne sodijo v kategorijo splošna raba. Med objekte, za katere je bilo treba pridobiti koncesijo, so prištevali zlasti zaježitve in objekte, ki so izkoriščali vodno moč. Koncesija je bila podeljena s strani pristojnega organa. Gl. Steinman, Banovec in Umek, *Postava od 15. maja 1872*, 12–14.

20 SI AS 137, t. e. 1228, Hidrocentrala Završnica.

Prve risbe in opise projekta tovarne Ganz & Co. je okrajno glavarstvo v Radovljici prejelo novembra 1904. Sodeč po priloženem pismu, naj ne bi šlo za končne načrte, kljub temu pa je tovarna pri okrajnem glavarstvu zaprosila za datum komisijskega ogleda in izdajo koncesije za izrabo vodne sile potoka za proizvodnjo električne energije. Da bi si tovarna pridobila zaupanje s strani okrajnega glavarstva, je v pismu med drugim izpostavila do sedaj izvedene hidroelektrične projekte v drugih predelih Avstro-Ogrske monarhije. Po pismu sodeč, naj bi v bližnji prihodnosti dr. inž. Jakob Tobell kot zastopnik tovarne Ganz & Co. pred radovljiškim okrajnim glavarstvom podrobneje predstavil projekt.²¹

O projektu strojne tovarne se je poročalo tudi v takratnem slovenskem časopisu. In sicer je bil maja 1905 v časopisu *Gorenjec* objavljen podroben opis načrtov strojne tovarne. Ta naj bi približno pet kilometrov od vasi Moste na planini »na Jezerci«²² potok Završnico zajezila s tremi jezovi ter vodo od tam dalje speljala po železnih ceveh, ki bi pod zasebnimi zemljišči potekale do dveh vodostanov. Od tod dalje bi voda po glavni železni cevi dotekala v potrebne stranske vodovode in k turbinam, »kjer bo svojo živo moč izpreminjala v električno silo«. Načrtovali so tudi gradnjo četrtega jezua, s čemer bi še dodatno povečali gonilno moč naprave. Hkrati so želeli poleg Završnice izkoristiti tudi vodne vire postranskih potokov²³ na njenem desnem obrežju. Po izrabi energetskega potenciala izbranih vodnih virov naj bi se vodo napeljala nazaj v strugo Završnice. Ob podrobnem opisu načrtov v časopisnem prispevku si je načrte strojne tovarne lokalno prebivalstvo lahko ogledalo v živo in pred potekom komisijske obravnave (17. maja 1905) podalo ugovore.²⁴

Po vpogledu v predložene načrte in poteku komisijske obravnave na licu mesta se je število negativno nastrojenih dopisov lastnikov vodnih pravic in zemlje začelo stopnjevati. V dopisih se mnogi pisci navezujejo na večkratno zajezitev potoka: »Jaz ne dovolim, da bi se delali na potoku Završnica nameravani jezovi. Skozi to bi pretila mojemu posestvu velika nevarnost, ker se nahaja spodaj. Rabim to vodo kot gonilno moč za kovaško obrt, kakor za piti za ljudi in živino, sploh za vse in se ne sme kazati drugače, jaz moram delati mojo obrt v miru.«²⁵ Iz podanega primera dopisa, kot tudi iz pisanja drugih lastnikov, so ponovno razvidne ideje o pomanjkanju vode ob dograditvi hidroelektrarne, hkrati pa je med pisci prisoten strah za obstoj njihovih objektov.

Tudi v letu 1905 so bili nekateri lastniki pripravljeni prepisati vodne pravice in lastninske pravice za zemljo na tovarno Ganz & Co., in sicer v zameno za

21 Prav tam.

22 Pri tem ne gre za uradno geografsko označbo, ampak za lokalno poimenovanje predela v Karavankah.

23 V časopisu se navajajo Godešnica, Rupapotok in Melpotok.

24 *Gorenjec*, 13. 5. 1905, 2, Naprava za vodno moč pri Žirovnici.

25 SI AS 137, t. e. 1228, Hidrocentrala Završnica.

denarno plačilo ter ob izpolnitvi nekaterih drugih pogojev. Tako je lastnik enega od obstoječih žagarskih obratov na Završnici zapisal: »Žaga ostane meni in jo smem tako preustrojiti, da še lahko naprej žagam. Če bi pa vode manjkalo mi mora tvrdka prodati toliko moči, kar jo ta žaga potrebuje«. ²⁶

Nekateri prebivalci so celo opozorili na dejstvo, da naj bi bili glede na komisijsko obravnavo načrti popolnoma nezreli, in temu dodali trditev, da je iz začrtanega projekta razvidno, da si inženirji strojne tovarne Ganz & Co. niso podrobneje ogledali in preučili okolja, v katerem želijo zgraditi hidroelektrarno. Iz tega razloga se pisci tovrstnih pisem s strojno tovarno oziroma inž. Tobellom kot njenim predstavnikom niso želeli pogovarjati o možnostih prepisa pravic, dokler načrti ne bodo popravljeni. Preoblikovanju načrtov je sledila nova komisijska obravnava, ki so jo ponovno spremljali negativni dopisi ter pogajalska pisma med tovarno in lastniki vodnih pravic in zemlje. Analiza mlajših pisem nam omogoča dodaten vpogled v ideje in vizijo prebivalstva, do katerih je prišlo ob nasprotovanju skupnosti vizijam tovarne Ganz & Co.

Večje število dopisov je prispevala lastnica žage in mlina v vasi Moste. V njih se je sklicevala na dejstvo, da ima njen »mlin stare vodne pravice, in se ga mora v smislu vodnopravnega zakona v prvi vrsti zavarovati, pri čemer mora vodni tok ostati tak, kot je«. Razvidno je, da so zaskrbljenosti za strugo Završnice in ideje o vplivu hidroelektrarne na njen vodni tok bile razširjene med večjim številom prebivalstva, iz česar lahko izpeljemo oblikovanje kolektivnega imaginarija o potencialnem pomanjkanju vode v potoku Završnica. ²⁷

Navezujoč na vodne pravice obstoječih vodnih pogonov na potoku Završnica, se lastniki teh naprav v dopisih sklicujejo tudi na veljavno vodnopravno zakonodajo za deželo Kranjsko iz leta 1872. ²⁸ Zlasti pogosto je izpostavljen prvi del 71. točke vodnega zakona, ki se navezuje na nasprotje interesov ob rabi vodá. V omenjenem prvem delu navedene točke zakona je bila v primeru posega v že pridobljene vodne pravice zakonsko določena zagotovitev obstoja starejših naprav. Hkrati pa je v isti točki vodnega zakona določeno, da naj bi se ob sporu med novimi interesi za izrabo vode in že obstoječimi rabami vode odločilo v prid dejavnosti, ki je bila pomembnejša za narodno gospodarstvo in širši javni interes. ²⁹

O morebitni gradnji nove hidroelektrične infrastrukture se je razpravljalo tudi na sejah dveh gospodarskih odsekov vasi pod Karavankami. Planina »na Jezerci«,

²⁶ Prav tam.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Deželni vodni zakon za Kranjsko, to je bila *Postava od 15. maja 1872, zastran rabe, napeljevanja in odvrčanja voda*, je obsegal šest sklopov in osemdeset členov, ki so zaobjemali rabo voda, odvajanje in obrambo pred vodami, družbe za vode oziroma vodne skupnosti, prekrške in kazni v zvezi z vodami, pristojne organe ter postopanja in nazadnje še končne določbe. Gl. Stariha, *Vodno pravo in vodne pravice*, 14–17.

²⁹ Steinman, Banovec in Umek, *Postava od 15. maja 1872*, 56–57.

kjer je bil načrtovan odvzem vode za hidroelektrarno, je bila namreč v lasti enega izmed gospodarskih odsekov. V točkah, ki bi jih tovarna Ganz & Co. morala izpolnjevati ob koriščenju te vode za proizvodnjo elektrike, se člani gospodarskega odseka navezujejo tudi na kvantiteto in kvaliteto vode, ki so jo vasi potrebovale za pašo na planini pod načrtovano zaježitvijo. V potoku je torej morala ostati zadostna količina vode za pašo, saj »brez vode ni paše«. Potemtakem struga Završnice tudi po dograditvi hidroelektrarne nikoli ne bi smela biti izsušena. Hkrati bi tovarna morala zagotoviti kvaliteto vode v studencih, uporabljenih na paši. Vodo, ki se bi odzela za potrebe nove infrastrukture, so člani gospodarskega odseka označili za nepitno in posledično neuporabno. V primeru, da vode ne bi bilo dovolj oziroma bi se ta »posušila«, so zahtevali napeljavo vodovoda ali dograditev vodnjakov na elektriko. V točkah so se člani gospodarskih odsekov ustavili tudi pri načrtih o izkoriščanju stranskih pritokov Završnice. Prebivalstvo je namreč te vode prav tako uporabljalo za napajanje živine ter namakanje travnikov, člani pa so v njih videli tudi potencial za dograditev novih mlinarskih in žagarskih obratov. Ob idejah o novih vodnih napravah na stranskih pritokih Završnice v prihodnosti je bila med zahtevami navedena tudi ohranitev starejših vodnih pogonov.³⁰

Leto dni kasneje se je na seji radovljiškega občinskega odbora, ki je potekala 27. 7. 1906, poročalo, da je naprava tovarne Ganz & Co. »problematična« in da se o možnostih napeljave elektrike iz tega objekta zaenkrat še ne bo razpravljalo.³¹ Iz tega lahko izpeljemo, da so nenehne spremembe načrtov, ki so bile delno posledica konfliktov z lokalnim prebivalstvom, sprožile širitev nezaupanja in nasprotovanje načrtom tudi na občinski ravni.

Med večjim številom lokalnega prebivalstva je bilo torej razširjeno nasprotovanje viziji tovarne Ganz & Co. o širši elektrifikaciji Kranjske, zaradi katere bi se vpeljalo nove tehnologije ter s tem spremenilo vodni tok potoka Završnica in preoblikovalo alpske rečne pokrajine. Razlog za zavračanje novih tehnologij s strani lokalnega prebivalstva in posledičen vznik konfliktov lahko pripišemo tudi zakoreninjenim načinom uporabe potoka, ki bi z uresničitvijo vizij strojne tovarne bili izpodrinjeni.

Z vzpostavitev elektroenergetskega sistema, ki temelji na vodni energiji, se poseže v naravni vir in se ga preoblikuje, tako da je od tedaj dalje primoran zadostiti potrebam po električni energiji. Naravni ritem reke se ob tem prekine, povodje pa vključi v hidroenergetski sistem. Od tedaj dalje elektrarne oziroma električna podjetja na podlagi povpraševanja po električnem toku določajo količine vode in čas izpusta vode na turbine ali skozi zapornice.³²

30 SI AS 137, t. e. 1228, Hidrocentrala Završnica.

31 Gorenjec, 28. 7. 1906, 5, Radovljiške novice.

32 Jakobsson, Industrialization of Rivers, 43–44.

Reke, preoblikovane v produkcijske sisteme, Eva Jakobsson označuje kot industrializirane, podrejene človeškemu nadzoru in delujoče kot veliki tehnološki sistemi. Ti sistemi so med drugim odvisni od družbenega konteksta. Do sprememb na naravnem vodnem toku, ki jih povzročajo podjetja in inženirji z gradnjo hidroelektrarn, namreč ne more priti brez interakcije z družbo. Kot primer avtorica izpostavi dejstvo, da morajo podjetja ob gradnji hidroelektrarn in izrabi energetskih potencialov rek in potokov upoštevati institucije, ki urejajo rabo vode in so vzpostavljene s strani družbe.³³ Kot je bilo predstavljeno, je tudi v primeru zavzemanj za gradnjo hidroelektrarne Završnica s strani strojne tovarne Ganz & Co. le-ta za izrabo potoka morala upoštevati veljavno vodnopravno zakonodajo za deželo Kranjsko, ki jo je lokalno prebivalstvo uporabljalo kot orodje za upor proti gradnji hidroelektrarne.

DOGRADITEV HIDROELEKTRARNE ZAVRŠNICA

Elektrika bo v modernem gospodarstvu, posebno v industriji, igrala veliko vlogo. Kdor bo imel v rokah vodne moči, ta bo diktiral tudi industrijo. Treba je, da dežela dobi vodne moči v roke, da bo mogla vsaj kontrolirati tujo industrijo in bomo mogli slovenskemu človeku opomoči, da si sam ustvarja lastno gospodarstvo. To je naš načrt. To bo kranjsko deželo mnogo stalo, toda prej ali slej se bo to narodu bogato obrestovalo,³⁴

je leta 1917 ob podanem vprašanju o razlogih za odločitev za izvedbo širše elektrifikacijske akcije na Kranjskem odgovoril njen glavni pobudnik, dr. Evgen Lampe.

Ob projektu tovarne Ganz & Co., ki ni bil nikoli realiziran,³⁵ so se za vodne sile Save in njenih pritokov zanimale tudi posamezne občine, hotelirji in industrialci iz gornje Kranjske. Vendar tudi tovrstni projekti zaradi navzkrižja interesov in pomanjkanja finančnih sredstev niso bili uresničeni.³⁶ Na deželni ravni se je v okviru potekajoče državne elektrifikacijske akcije za širšo elektrifikacijo Kranjske začelo zavzemati leta 1909. Pobudnik te akcije je z dr. Lampetom na čelu postal Kranjski deželni odbor, vodne sile Kranjske pa je začel sistematično preučevati deželni stavbni urad. Sočasno je bil interes za vodne sile na Kranjskem izražen tudi na državni ravni, in sicer s strani ministrstva za železnice. Skupni interesi obeh strank so privedli do sklenitve pogodbe med deželnim odborom in železniškim

³³ Prav tam, 44–46.

³⁴ *Gorenjec*, 16. 4. 1938, 1, Naše gospodarstvo in naš narodni obstoj.

³⁵ Ohranjenih arhivskih dokumentov ali časopisnih virov, ki bi navajali razloge za neizvedbo projekta, žal nisem zasledila.

³⁶ SI ZAL JES 69, t. e. 4, Hidrocentrala Završnica.

ministrstvom. Pogodba se je nanašala na skupno izvajanje elektrifikacijskega načrta, ki je vključeval pridobivanje vodnih pravic, lastninskih pravic za potrebna zemljišča ter koncesij, kot tudi gradnjo potrebnih hidroelektrarn.³⁷

Prvotni načrt Kranjskega deželnega odbora in ministrstva za železnice je predvideval izkoriščanje vodnih sil Save, gradnja nadaljnjih elektrarn na savskih pritokih pa je bila zamišljena v kasnejših fazah. Načrti za prve predvidene projekte – izrabo energetskega potenciala Save od Jesenic do Litije ter gradnja Završnice kot pomožne hidroelektrarne – so bili naročeni pri dunajskem gradbenem podjetju Redlich und Berger, sočasno pa je deželni odbor začel odkupovati vodne in lastninske pravice na omenjenih vodnih virih. Splet okoliščin, ki so ga med drugim spremljala nasprotovanja drugih interesentov za izrabo Save, kot tudi povečanje pritiska železniškega ministrstva na deželni odbor sta privedla do odločitve, da se bo z gradnjo pričelo na potoku Završnica.³⁸

Deželni odbor se je o specifičnih podatkih o Završnici pozanimal pri ministrstvu za javna dela na Dunaju, in sicer naj bi bile vodne razmere na Završnici razmeroma ugodne. Vodni kataster, izdelan kasneje, pa je pokazal še ugodnejše razmere. Šestmesečna vodna množina naj bi tako znašala 966 litrov na sekundo, osem mesečna vodna množina 910 litrov na sekundo, desetmesečna vodna množina 600 litrov vode na sekundo, vsakoletna nizka voda 290 litrov vode na sekundo, absolutni minimum pa 180 litrov vode na sekundo.³⁹ Še v letu 1909, ko je bilo v poročilu o hidroelektrarni na potoku Završnica navedeno, da je v februarju in marcu prišlo do izrednega pomanjkanja vode na Kranjskem ter nastopa suše,⁴⁰ se je v Završnici namerilo 320 sekundnih litrov vode, torej več kot podani minimum.⁴¹ Završnica je bila ponovno označena kot primeren vodni vir za proizvodnjo električne energije in vizija o izrabi energetskega potenciala potoka za elektrifikacijo gornje Kranjske je ponovno oživila, z njo pa tudi odzivi lokalnega prebivalstva.

Do sklenitve kupnih pogodb za zemljo in vodne pravice je v primeru deželnega odbora prišlo hitreje kot pri strojni tovarni Ganz & Co., kar bi lahko pripi-

37 Slovenec, 29. 10. 1910, 3–5, Deželni zbor Kranjski.

38 Gorenjec, 30. 9. 1911, 2, Prva deželna elektrarna. SI ZAL JES 69, t. e. 4, Hidrocentrala Završnica.

39 Kos, Kranjske deželne elektrarne, 84.

40 V navezavi na sušo leta 1908 in 1909 se v časopisnih poročilih navaja, da je ta zlasti prizadela pašo. Kot posledica suše se je slabo obnesla tudi jesenska setev, košnja sena pa je bila revna, kar je pomenilo pomanjkanje krme. Na gornjem Kranjskem se je leta 1908 izpostavilo Jesenice, kjer je pomanjkanje vode zaradi suše zlasti čutila železarna, saj zmanjšane količine vode niso zadostovale za delovanje hidroelektrarne, iz katere je železarna dobivala električno energijo. Gl. Gorenjec, 8. 8. 1908, 6, Žetev v Avstriji. Gorenjec, 24. 10. 1908, 2, Živinska krma po pet kron. Gorenjec, 24. 10. 1908, 5, Pomanjkanje vode na Jesenicah. Gorenjec, 16. 10. 1909, 5, Društvo za privabitev tujcev in za olupšavo mesta Kranja in okolice. Gorenjec, 26. 6. 1909, 2, Nekaj o predvidnem razvoju žitnih cen.

41 Klinar, Poročilo o zgradbi elektrarne na potoku Završnica v Mostah, 1. SI AS 38, t. e. 2224, Kranjske deželne elektrarne.

sali resnejšemu zavzemanju za izvedbo širše elektrifikacije, bolje zasnovanemu osnovnemu načrtu, dejstvu, da je glavna pobuda za gradnjo prihajala z deželne ravni, kot tudi drugačnemu pristopu interesentov za izrabo potoka do lokalnega prebivalstva.⁴²

S sklenitvijo kupnih pogodb je dežela od posestnikov in lastnikov vodnih pravic le-te prevzela v polno, pravno in nepreklicno last, kar je v praksi pomenilo, da so nekdanji lastniki vodnih pravic te ločili od obstoječih vodnih pogonov. Vodne pravice so bile odkupljene za določen denarni znesek. Deželna hidroelektrarna oziroma podjetje Kranjske deželne elektrarne⁴³ pa si je ob tem pridržalo neomejeno pravico do prostega razpolaganja z vodo. Lastnikom mlinarskih, žagarskih in drugih še delujočih obratov ob Završnici je bilo ob tem dovoljeno, da rabijo vodno silo potoka v primeru, da se vode ne bi potrebovalo za delovanje deželne hidroelektrarne. Hkrati nekdanji lastniki vodnih pravic v prihodnosti niso smeli podati pritožb ob pojavu morebitnih sprememb vodnega toka zaradi dograditve hidroelektrarne in posledičnega nastanka škode na njihovih objektih ali popolne prekinitev delovanja njihovih naprav. V posameznih primerih je ob vodnih pravicah dežela od posestnikov odkupila tudi celotna zemljišča s stanovanjskimi in gospodarskimi poslopji, dvoriščem ter obstoječimi vodnimi pogoni.⁴⁴

Na tej točki bi predstavila izseke iz izbranega primera kupne pogodbe za vodne pravice in zemljo, potrebno za gradnjo. Kot zadnji naj bi vodne pravice deželi Kranjski prodal posestnik in lastnik žage na potoku Završnica. Do prepisa pravic je prišlo decembra 1912, ko je gradnja hidroelektrarne že potekala.⁴⁵ V zameno za prepis vodnih pravic se je dežela Kranjska zavezala postaviti novo žago na parceli, izbrani s strani njenega lastnika. Nov objekt bi moral starega popolnoma nadomestiti. Med novo in staro žago pa je bila prisotna bistvena razlika, saj so staro žago gnala vodna kolesa, v novo pa so bile vgrajene nove tehnologije – poganjal jo je elektromotor. Električna za pogon naj bi na deželne stroške prihajala iz nove hidroelektrarne. Načrtovano je bilo, da bo nov žagarski obrat dokončan, ko se bodo vodne moči potoka Završnica pričele uporabljati za proizvodnjo elektrike oziroma ko vodne sile Završnice zaradi delovanja hidroelektrarne ne bodo več zadostovale za delovanje starega žagarskega obrata.

42 Kranjski deželni odbor je npr. 1. 9. 1909 ob pridobivanju vodnih in lastninskih pravic izdal brošuro z naslovom *O podeželni centrali vobče*, v kateri je bila opisana izraba vodnih sil za proizvodnjo električne energije. Med drugim je v brošuri poudarjen tudi izreden pomen »belega premoga« oziroma vodnih sil alpskih rek za elektrifikacijo. Gl. b. n. a., *O podeželni centrali vobče*, 11–12.

43 Kranjske deželne elektrarne (KDE) so bile podjetje za proizvodnjo, prenos in distribucijo ter napeljavo električnega toka; ustanovljene so bile leta 1915. Gl. Kos, *Kranjske deželne elektrarne*, 79–144.

44 SI AS 137, t. e. 1228, Hidrocentrala Završnica.

45 Hidroelektrarno Završnica se je začelo graditi leta 1911.

Ob tem se je deželna zavezala, da bo v primeru osušitve struge Završnice zaradi odvajanja njene vode na deželno hidroelektrarno in posledičnega pomanjkanja vode za pitje, kuho in napajanje živine prispevala k nastalim stroškom za nadomestno vodno preskrbo.⁴⁶

ZAKLJUČEK

»Gotovo je, da se bode na tem potoku prej ali pozneje napravila kaka velika vodna naprava in da bomo mi drugi vodni interesi naše mline za primerno ceno prodali,« je leta 1905 v svojem ugovoru zapisala lastnica žage in mlina na potoku Završnica.⁴⁷ Deželna hidroelektrarna Završnica je bila dograjena leta 1915, kar je imelo za posledico uresničenje idej in imaginarija o potencialnem pomanjkanju vode v potoku Završnica, razširjenega med lokalnim prebivalstvom pod Karavankami.

Železna cev in vodostan hidroelektrarne Završnica

Hrani: SI ZAL KRA, fond Razglednice in voščilnice, Album 2

46 SI AS 137, t. e. 1228, Hidrocentrala Završnica.

47 Prav tam.

»Vode, ki žene vse kolesje, ki razsvetljuje vso Gorenjsko od Kranja naprej, te vode ne vidiš nikjer, prav od tam v hribih, kjer teče po ceveh iz jezera pa do iztoka pod elektrarno. Vsa je uklenjena v cevi in v predore,« je bilo leta 1929 zapisano v časopisnem prispevku o hidroelektrarni Završnica.⁴⁸ V osrednjem delu članka sem obravnavala ideje, ki so vzniknile med lokalnim prebivalstvom ob zavze-manjih interesentov za uvajanje novih tehnologij v izbran vodotok in izgradnjo hidroenergetskega sistema pod Karavankami. S tem namenom sem analizirala ohranjeno korespondenco med lokalnim prebivalstvom (zlasti lastniki starejših vodnih pogonov) ter interese (strojno tovarno Ganz & Co., Kranjskim dežel-nim odborom in ministrstvom za železnice) za izrabo energetskega potenciala potoka Završnica za proizvodnjo električne energije in izvedbo širše elektrifi-kacijske akcije na območju gornje Kranjske. Ob tem sem pozornost namenila pre-delom v dopisih in kupnih pogodbah, kjer pisci omenjajo vodo Završnice ter ideje o prihodnosti struge po dograditvi hidroelektrarne. Iz prevladujočih idej o prihodnosti Završnice se je razvila kolektivna vizija o potencialnem pomanjkan-ju vode za starejše vodne pogone, kot tudi za vsakodnevno rabo in napajanje živi-ne. V pismih je pogosto izražena zaskrbljenost, ki spremlja idejo o popolni izsu-šitvi struge Završnice, ki bi nastopila po izgradnji hidroelektrarne. Z realizacijo projekta Kranjskega deželnega odbora in ministrstva za železnice v letu 1915 je prišlo tudi do uresničitve vizije lokalnega prebivalstva o vodi Završnice. Vodna sila potoka je bila z gradnjo hidroenergetskega sistema predana deželi oziroma podjetju Kranjske deželne elektrarne, in sicer za proizvodnjo električne ener-gije. Sočasno pa se je do neke mere uresničil imaginarij, razširjen med lokal-nim prebivalstvom, o potencialnem pomanjkanju vode zaradi dograditve hidro-elektrarne. S prepisom vodnih pravic je namreč za starejše vodne pogone oziroma njihove lastnike nastopila »suša«.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKO GRADIVO

SI AS – Arhiv Republike Slovenije:

SI AS 38, Kranjske deželne elektrarne.

SI AS 137, 1228, Hidrocentrala Završnica.

SI ZAL KRA – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj:

SI ZAL JES 69, Zbirni fond: Jesenice, 1626–1970.

SI ZAL KRA 145, Razglednice in voščilnice (1896–2008).

⁴⁸ *Slovenec*, 16. 4. 1929, 3, Elektrarna Završnica.

ČASOPISNI VIRI

Gorenjec, 1905, 1906, 1908–1911, 1929, 1930, 1938.

LITERATURA

Davis, Diana K. Imperialism, Orientalism, and the Environment in the Middle East: History, Policy, Power, and Practice. V: *Environmental Imaginaries of the Middle East and North Africa*, ur. Diana K. Davis in Edmund Burke III. Athens: Ohio University Press, 2011, 1–22.

Hufschmied, Richard. 'Weißes Gold' in der Donaumonarchie. V: *Wasserkraft. Elektrizität. Gesellschaft. Kraftwerkprojekte ab 1880 im Spannungsfeld*, ur. Oliver Ratholb, Richard Hufschmied, Andreas Kuchler in Hannes Leidinger. Dunaj: Kremayr & Scheriau KG, 2012, 27–65.

Jakobsson, Eva. Industrialization of Rivers: A Water System Approach to Hydropower Development. *Knowledge, Technology, & Policy*, 14, št. 4 (2002): 41–56.

Jasanoff, Sheila. Imagined and Invented Worlds. V: *Dreamscapes of Modernity: Sociotechnical Imaginaries and the Fabrication of Power*, ur. Sheila Jasanoff in Sang-Hyun Kim. Chicago in London: The University of Chicago Press, 2015, 321–42.

Jerkič, Tija. Imaginariji bodočih slovenskih emigrantov. *Časopis za kritiko znanosti*, 44, št. 264 (2016): 345–61.

Klinar, Anton. *Poročilo o zgradbi elektrarne na potoku Završnica v Mostah*. S. l.: s. n., 1909.

Kos, Janez. Kranjske deželne elektrarne. *Zgodovinski časopis*, 30, št. 1–2 (1976): 79–144.

Landry, Marc. *Europe's Battery: The making of the Alpine Energy Landscape, 1870–1955. Doktorska disertacija*. Washington, DC: Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University, 2013.

Melik, Anton. *Slovenski alpski svet*. Ljubljana: Slovenska matica, 1954.

O podeželni centrali vobče. Ljubljana: Deželni odbor vojvodine Kranjske, 1909.

Plut, Dušan. Rečni režimi in hidroenergetska izraba alpskih voda. *Geografski obzornik: časopis za geografsko vzgojo in izobraževanje*, 31, št. 4 (1984): 17–24.

Rodríguez, Francese. Contested Socio-Environmental Imaginaries of Water and Rivers in Times of Hydropower Expansion in Costa Rica. *Water Alternatives*, 16, št. 2 (2023): 730–49.

Schauberger, Norbert. Geschichte der österreichischen Elektrizitätswirtschaft. *Österreich in Geschichte und Literatur*, 14, št. 1 (1970), 72–85.

Stariha, Gorazd. Vodno pravo in vodne pravice. *Arhivi*, 23, št. 2 (2000): 11–24.

Steinman, Franci, Primož Banovec in Tomaž Umek. *Postava od 15. maja 1872, zastran rabe, napeljevanja in odvrčanja voda s komentarjem*. Ljubljana: Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, Katedra za matematiko tekočin, 1999.

